

ĐỌC - HIỂU VĂN BẢN “NHỮNG NGÔI SAO XA XÔI” THEO HƯỚNG THI PHÁP HỌC

ThS. NGUYỄN THỊ HỒNG NHUNG*

Trong khoảng hơn 20 năm trở lại đây, *Thi pháp học* (TPH) là bộ môn khoa học rất được chú ý nghiên cứu, vận dụng ở Việt Nam. TPH được đưa vào chương trình dạy học chuyên ngành *Ngữ văn* (NV) ở các bậc học từ cao đẳng đến đại học và sau đại học. Tinh thần TPH đang thấm dần vào việc đọc - hiểu văn bản của giáo viên (GV) và học sinh (HS) trong các nhà trường. Trong khuôn khổ bài viết này, chúng tôi hi vọng gợi mở một hướng mới cho việc đọc - hiểu truyện ngắn (TN) Việt Nam hiện đại ở trường phổ thông, trên cơ sở đọc - hiểu văn bản “*Những ngôi sao xa xôi*” (NV 9, tập 2) theo hướng TPH.

1. Hiện nay, có nhiều cách hiểu về TPH, nhưng nhìn chung, nội hàm khái niệm này có thể khái quát là cách thức phân tích tác phẩm dựa chủ yếu vào văn bản, ít chú trọng đến những vấn đề nằm ngoài văn bản như: tiểu sử nhà văn, hoàn cảnh sáng tác, nguyên mẫu nhân vật, giá trị hiện thực, tác dụng xã hội...

TPH hiện đại quan tâm đến những yếu tố hình thức tác phẩm như: hình tượng nhân vật, không gian - thời gian, kết cấu, điểm nhìn, ngôn ngữ, thể loại... để tìm ra nội dung văn bản. Như vậy, phương pháp chủ yếu của TPH hiện đại là phương pháp hình thức, tức là “phương pháp phân tích các khía cạnh hình thức của tác phẩm văn học để rút ra ý nghĩa của nó” (1; tr 112). Đọc - hiểu văn bản văn chương theo hướng TPH nghĩa là nghiêng về đọc - hiểu hình thức nghệ thuật tác phẩm, đi từ hình thức nghệ thuật đến nội dung, ý nghĩa.

Văn bản *Những ngôi sao xa xôi* được trích từ TN cùng tên của nhà văn Lê Minh Khuê, tác phẩm viết về cuộc sống và khắc họa chân dung tâm hồn, tính cách của ba cô gái trẻ, ba vì sao xa xôi trên cao điểm Trường Sơn. Đây là một trong những TN đầu tay của nữ nhà văn và là tác phẩm tiêu biểu cho văn xuôi Việt Nam thời kỳ kháng chiến chống Mĩ. Văn bản được giới thiệu trong sách giáo khoa có lược bỏ một vài đoạn kể những kỉ niệm, những hồi ức của Phương

Định về thời thơ ấu ở Hà Nội và một vài chi tiết khác trong cuộc sống, chiến đấu trên cao điểm Trường Sơn. Trước khi đọc hiểu văn bản này, GV cần hướng dẫn HS đọc toàn bộ tác phẩm để xác định được vị trí của đoạn trích, từ đó có cái nhìn, cách đánh giá toàn diện hơn.

Để có thể đọc - hiểu văn bản *Những ngôi sao xa xôi* theo hướng TPH một cách thuận lợi thì việc đầu tiên cần quan tâm đó là yếu tố *thể loại*. Bởi vì, thể loại chi phối tất cả các yếu tố còn lại của hình thức tác phẩm. Không phải ngẫu nhiên mà sách giáo khoa NV thường sắp xếp tác phẩm theo thể loại. *Những ngôi sao xa xôi* thuộc thể loại TN hiện đại - một thể loại chiếm vị trí khá quan trọng trong chương trình NV cuối cấp trung học cơ sở. TN có những đặc trưng riêng về mặt kết cấu, cốt truyện, ngôn ngữ, đặc biệt là các tình huống truyện. Cũng là văn xuôi nhưng TN khác tiểu thuyết (thường có nhịp điệu chậm, dàn trải, thời gian kéo giãn, không gian rộng mở, tuyến nhân vật phong phú...), bởi nó chỉ là “một lát cắt đời sống”. Thời gian trong TN thường trôi chảy nhanh hơn, không gian được lựa chọn kĩ càng, mang tính đặc tả, thoáng hiện... Người viết TN chỉ lựa chọn những sự kiện nổi bật, tình huống bất ngờ mang tính quyết định đến cuộc đời nhân vật để miêu tả, tái hiện. Khi hướng dẫn HS đọc - hiểu văn bản, GV cần cho các em thấy được những đặc trưng này của thể loại, giúp cho việc phân tích, cảm hiểu văn bản được chuẩn xác và sâu sắc hơn.

Yếu tố trung tâm của TN là hình tượng nhân vật. Vì vậy điều quan trọng khi đọc - hiểu TN là đọc - hiểu cấu trúc hình tượng nhân vật. TPH xem xét nhân vật ở ba khía cạnh: tính cách nhân vật, quan niệm nghệ thuật về con người và nghệ thuật miêu tả nhân vật. Trên cơ sở phân tích tính cách nhân vật, GV sẽ hướng dẫn HS tìm hiểu và rút ra nhận định khái quát về cách nhìn, cách thể hiện con người của tác giả, đồng thời

* Khoa Giáo dục trung học cơ sở - Trường Cao đẳng sư phạm Bắc Ninh

đánh giá tài năng của nhà văn trong nghệ thuật miêu tả nhân vật.

Hầu hết các TN hiện đại thường xây dựng kiểu nhân vật tính cách và **Những ngôi sao xa xôi** cũng không là ngoại lệ. Thế giới nhân vật trong TN này không đông đúc, không phức tạp nếu không muốn nói là khá ít ỏi. Toàn bộ gói gọn trong một "tổ trinh sát mặt đường" với ba cô gái, thoảng hoặc có sự xuất hiện của một vài anh lính lái xe, lính công binh nhưng đều rất mờ nhạt. Nhà văn đã lựa chọn cách giới thiệu nhân vật trực tiếp, ngay từ câu mở đầu: "*Chúng tôi có ba người*". Tuy lựa chọn cách giới thiệu nhân vật khá đơn giản nhưng nhà văn Lê Minh Khuê đã thể hiện tài năng của mình trong nghệ thuật miêu tả tâm lí, tính cách để các nhân vật của bà trở nên sinh động, đáng yêu, gần gũi, thật lãng mạn mà cũng thật đời...

Cả ba cô gái: Nho, Phương Định và Thao đều có tuổi đời rất trẻ. Họ có lòng dũng cảm, có tinh thần trách nhiệm, không quản khó khăn, gian khổ, hiểm nguy, quyết tâm hoàn thành mọi nhiệm vụ được phân công. Hơn thế, họ có tình đồng chí, đồng đội keo sơn, gắn bó, biết lo lắng, quan tâm, chăm sóc cho nhau. Vì là thiếu nữ, họ cũng hay xúc động, nhiều mộng mơ, dễ vui, dễ buồn, thích làm đẹp cho cuộc sống của mình (thích thêu thùa, chép bài hát, ngồi mơ mộng nhớ về quê hương, người thân...). Đó là những phẩm chất vừa đẹp đẽ, vừa bình dị, rất lạc quan của thế hệ trẻ Việt Nam trong thời kì kháng chiến chống Mĩ.

Tuy nhiên, dù trong một tập thể nhỏ, dù có nhiều điểm chung nhưng ba cô gái vẫn có những nét cá tính riêng. Chị Thao lớn tuổi nhất, cũng là người chín chắn nhất, chị có những dự tính cho tương lai khá thiết thực:

"Còn chị Thao thì muốn làm y sĩ. Chồng chị sẽ là một anh bộ đội đeo quân hàm đại úy, hay đi xa và có râu quai nón. Chị không thích sống cạnh chồng hàng ngày, vì như thế, tình yêu sẽ chóng vô vị".

Khi giải quyết công việc, chị Thao luôn bình tĩnh và quyết liệt nhưng lại rất sợ nhìn máu chảy. Còn Nho là một cô gái trẻ trung, tính cách mạnh mẽ, lắm lì, bướng bỉnh. Là một thiếu nữ mới 17 tuổi, Nho đã bị thương 5 lần nhưng cô coi việc lên xe quân y "*tiêm hàng ngày, uống thuốc viên, ăn cháo thịt*" là việc của những tiểu thư nhõng nhẽo và khiến cô ghê sợ. Cô không thích và không muốn rời khỏi cao điểm. Nho có suy nghĩ rất thực tế, khi hết chiến tranh sẽ trở thành thợ hàn trong nhà máy thủy điện. Thế nhưng cô lại thích

thêu hoa rực rỡ trên khăn gối, thích nghe nói chuyện về sao băng và có một mối tình khá lãng mạn với chàng kĩ sư ở Hà Nội... Hình tượng nhân vật trung tâm của TN là Phương Định - cô gái Hà Nội nhạy cảm và lãng mạn. Phương Định có một thời HS hồn nhiên và vô tư bên mẹ, trong căn buồng nhỏ ở một đường phố yên tĩnh trước chiến tranh. Những kỉ niệm êm đềm ấy thường sống lại trong trí nhớ của Định giữa chiến trường dữ dội làm dịu mát tâm hồn cô trong hoàn cảnh khốc liệt của chiến tranh. Vào chiến trường đã 3 năm, đã quen với đạn bom, hiểm nguy, vượt qua nhiều thử thách, giáp mặt hàng ngày với cái chết, nhưng ở cô không hề mất đi sự hồn nhiên, trong sáng và những ước mơ về tương lai:

"Trở thành kĩ sư kiến trúc? Rất hay! Thuyết minh trong rạp chiếu bóng của thiếu nhi, lái xe gấu ở cảng, hay là hát trong đội đồng ca trên một công trường xây dựng...! Tất cả, đều là hạnh phúc. Tôi sẽ hăng say và sáng tạo, như những ngày này, trên cao điểm của chúng tôi, nơi ra đời những ước mơ và khao khát".

Có thể thấy, nhà văn Lê Minh Khuê đã dành nhiều tình cảm và dụng công hơn khi xây dựng hình tượng nhân vật Phương Định. Đặc biệt trong đoạn tả cảnh phá bom, diễn biến tâm lí của nhân vật này đã được tác giả miêu tả tỉ mỉ đến từng cảm giác, ý nghĩ, hành động. Mặc dù đây là công việc đã rất quen thuộc, nhưng mỗi lần bắt đầu là Định lại có những cảm giác như thế: hồi hộp, lo lắng, căng thẳng, vẫn nghĩ đến cái chết... Từng cử động nhỏ được mô tả: đi đến gần đào quanh quả bom, nghe cảm giác quả bom nóng dần lên, căng thẳng chờ đợi tiếng nổ... Đó là diễn biến tâm lí hết sức chân thực mà phải là người trong cuộc mới có thể hiểu và tả lại được (Lê Minh Khuê cũng từng là thanh niên xung phong trên tuyến đường Trường Sơn).

Cũng như nhiều tác giả thời kì này, Lê Minh Khuê bộc lộ cách nhìn và thể hiện con người thiên về cái tốt đẹp, trong sáng, cao cả nhưng truyện của bà không rơi vào tình trạng giản đơn, công thức, dễ dãi. Lê Minh Khuê đã rất tinh táo khi xây dựng hình tượng nhân vật của mình. Nhà văn lí tưởng hóa nhân vật nhưng vẫn bổ sung cho họ những nét đời thường, bình dị, chú trọng đến sự đa dạng hóa trong miêu tả tính cách, nội tâm nhân vật, thậm chí có những nét tính cách tương chừng đối lập được thể hiện trong cùng một nhân vật. Chính vì thế nhân vật của Lê Minh Khuê không phải là những mẫu hình khô cứng, mang tính hô hào, cổ động mà trở nên gần gũi, sinh động, đầy sức sống...

Những hình tượng nhân vật ấy càng nổi bật hơn trên nền không gian, thời gian được miêu tả đặc biệt. Không gian bao trùm TN **Những ngôi sao xa xôi** là một không gian tràn ngập khói lửa chiến tranh, một không gian đầy hiểm nguy và không lúc nào yên tĩnh:

“Bom rơi như rắc hạt, khiến mặt đất rung lên như cơn sốt. Khói lửa che lấp cửa hang, bầu trời (...). Đất bốc khói, không khí bàng hoàng, máy bay âm ỉ xa dần. Thân kinh căng như dây chấu, tim đập bất chấp cả nhịp điệu, chân chạy mà vẫn biết rằng khắp xung quanh có nhiều quả bom chưa nổ có thể bây giờ, có thể chốc nữa...”

Lê Minh Khuê đã vẽ nên một bức tranh chiến trường chân thực nhất với những gam màu tối, lạnh của khói bom, của đất đá, của rừng cây cháy, của những con đường bị cày xới, của những chiếc xe gài kín lán ngụy trang chạy âm ỉ trong đêm không bật đèn và những khuôn mặt người suốt ngày lấm lem bùn đất... Bức tranh ấy đã tái hiện khá đầy đủ về cuộc sống, chiến đấu đầy gian khổ, mất mát, hi sinh của những nữ thanh niên xung phong, những người lính trẻ trên tuyến đường Trường Sơn. Đây cũng là một cái nền hết sức ấn tượng để các nhân vật xuất hiện, làm tôn thêm sự anh dũng, ngoan cường, dẻo dai và sức trẻ của họ. Tuy nhiên, tác giả cũng đã chú ý điểm xuyết thêm một vài khoảng không gian trong trẻo, tươi mát, bình yên. Đó là cái hang đá mát lạnh dưới chân cao điểm - nơi ở của ba cô gái; đó là một buổi trưa im ắng hiếm hoi Định cất cao tiếng hát mà lời phần lớn là do cô bịa ra rồi ôm bụng cười ngặt nghẽo; đó là con phố nhỏ ở Hà Nội với căn nhà cổ nhỏ nhỏ có nhiều cây xanh - nơi Định lớn lên - trước khi vào chiến trường cô thường ngồi bên khuôn cửa sổ hát đến lạc cả giọng; đó là trận mưa đá bất ngờ trên cao điểm khiến các cô gái mừng rỡ như điên... Những khoảng không gian ấy đều chỉ thoáng hiện nhưng đã khiến cho cuộc sống trở nên bớt căng thẳng, sự gian khổ dường như cũng vơi bớt đi và cũng giúp cho tác phẩm giữ được chất lãng mạn, bay bổng.

Không chỉ thành công trong việc dựng cảnh, đặc tả không gian, thời gian, trong **Những ngôi sao xa xôi** cũng được Lê Minh Khuê sử dụng một cách linh hoạt và mang nhiều dụng ý nghệ thuật. Thời gian trần thuật là thời điểm hiện tại khi Phương Định kể về cuộc sống của cô và đồng đội trên cao điểm, giữa lúc cuộc chiến đang trong giai đoạn ác liệt nhất. Khoảng thời gian rất ngắn, chỉ có mấy ngày đêm nhưng đó là mấy đêm dữ dội nhất, cam go nhất. Thời gian trần thuật tập

trung chủ yếu từ “*Bây giờ là buổi trưa*” - một buổi trưa im ắng đến lạ, Định ngồi hát, Nho ngồi thêu hoa trên gối còn chị Thao thì chép bài hát vào cuốn sổ, cho đến cuối giờ chiều ngày hôm sau, kết thúc một đợt phá bom căng thẳng, khi ba cô gái đứng quan sát các chiến sĩ xung kích, công binh làm đường. Thời gian trần thuật lại được Lê Minh Khuê kéo giãn, chêm xen những khoảng thời gian quá khứ nhằm bộc lộ tính cách và đời sống nội tâm của nhân vật. Từ thời điểm hiện tại - “*Bây giờ*” (theo giọng kể của Phương Định), người đọc lại cuốn theo những suy tưởng và hồi ức của nhân vật để trở về thời còn đi học, thậm chí còn đến với những ước mơ về tương lai... Tất cả những khoảng thời gian chêm xen ấy đã cho ta thấy những nét tính cách khác nhau, đời sống nội tâm phong phú của ba nhân vật chính, đặc biệt là của Phương Định. Điểm đặc biệt thú vị trong thời gian nghệ thuật của tác phẩm này đó là những “khoảnh khắc đáng nhớ”: một buổi trưa im ắng giữa những đợt bom rơi để các cô gái làm những việc con gái và mơ về tương lai; một trận mưa đá hiếm hoi vụt rơi xuống cao điểm rồi vụt tan biến để lại nỗi tiếc nuối và nỗi nhớ không dứt của Định về quá khứ, về mẹ, về khuôn cửa sổ trong căn nhà nhỏ, hoa trong công viên... Lê Minh Khuê thật tài tình khi điểm xuyết những khoảnh khắc ấy vào trong nhịp thời gian gấp gáp, mãnh liệt và đầy cam go trên cao điểm.

Có thể thấy, cách sử dụng không - thời gian đầy tính nghệ thuật của nhà văn đã làm nổi bật hình tượng những con người trẻ tuổi đẹp đẽ, can trường mà vẫn hồn nhiên, bình dị, đầy mộng mơ giữa cuộc chiến tranh ác liệt, đồng thời giúp cho chất hiện thực và trữ tình của truyện luôn hòa quyện. Khi hướng dẫn HS tìm hiểu các chi tiết miêu tả không - thời gian nghệ thuật của TN **Những ngôi sao xa xôi**, GV cần lưu ý đến các đặc điểm này.

Ngoài thể loại, hình tượng nhân vật, không gian - thời gian thì những yếu tố ngoài cốt truyện như nhan đề, bố cục cũng là các yếu tố quan trọng khi đọc - hiểu văn bản TN theo hướng TPH. **Những ngôi sao xa xôi** là một tiêu đề mang tính ẩn dụ, chỉ ba cô gái trên cao điểm Trường Sơn. Thực ra, trong đoạn cuối của truyện có một chi tiết liên quan đến tiêu đề này. Đó là bài thơ của anh trác thủ pháo binh tặng ba cô gái, trong bài thơ anh gọi các cô là “những ngôi sao xa xôi trên cao điểm”. Ba cô gái đã tranh luận mãi về điều đó: “*Những ngôi sao rực rỡ, nhưng không hiểu sao lại “xa xôi?”*” và họ đi đến quyết định: “*Chắc anh ấy chỉ vẫn về thế thôi...*”

Ở TN này, mặc dù có những quãng thời gian đan xen của hồi ức người kể chuyện nhưng vẫn theo trật tự thời gian tuyến tính nên việc tìm bố cục không khó. Có thể chia thành ba đoạn: đoạn 1 - từ đầu đến “*Có ngôi sao trên mũ*” - Phương Định kể về cuộc sống của cô và “tổ trình sát mặt đường”; đoạn 2 - từ “*Thế nào, chuẩn bị thôi chứ?*” đến “*Chị Thao bảo*” - một lần phá bom, Nho bị thương, hai chị em lo lắng, săn sóc; đoạn còn lại - sau phút hiểm nguy, Định và Thao nổi nhau hát, trận mưa đá đột ngột đổ xuống và niềm vui của ba cô gái... Cách chia bố cục này làm nổi bật những tình huống chính nhằm bộc lộ chủ đề của truyện. Đó là hai tình huống: một lần phá bom nổ chậm, Nho bị thương khiến đồng đội lo lắng và trận mưa đá bất ngờ trên cao điểm.

Khi hướng dẫn HS tìm hiểu kết cấu cốt truyện của tác phẩm, GV cũng nên cho các em phát hiện, phân tích để hiểu được ý nghĩa của các tình huống truyện: Cuộc sống sinh hoạt, chiến đấu hằng ngày trên cao điểm vô cùng ác liệt, hiểm nguy, có thể hi sinh bất cứ lúc nào nhưng các nữ thanh niên xung phong vẫn mạnh mẽ, kiên cường, tâm hồn họ vẫn thanh thản, vui tươi, tràn đầy lạc quan...

Những yếu tố cuối cùng của phạm trù hình thức để tạo thành cấu trúc văn bản là ngôn ngữ, giọng điệu và điểm nhìn trần thuật. TN *Những ngôi sao xa xôi* được viết bởi thứ ngôn từ trong sáng, mộc mạc nhưng vẫn tràn đầy cảm xúc. Tác giả sử dụng những câu dài ngắn đan xen. Giọng điệu tâm tình sâu lắng, nhịp văn chậm hiện rõ trong đoạn đầu của truyện, khi Phương Định kể về cuộc sống của cô và đồng đội, đặc biệt là những đoạn hồi ức đẹp để khi nhớ về Hà Nội, về ngôi nhà thân yêu. Nhưng đến phần sau của truyện nhịp điệu nhanh, mạnh hơn, ngôn từ sắc nhọn hơn, thể hiện không khí chiến đấu sục sôi và diễn biến tâm trạng nhiều thay đổi của các nhân vật. Đặc sắc nhất trong tác phẩm là đoạn đặc tả cảnh phá bom trên cao điểm. Lê Minh Khuê dùng những câu ngắn, nhiều tính từ và động từ mạnh, kết hợp với bút pháp hiện thực nghiêm ngặt để tái hiện lại cảnh phá bom vô cùng nguy hiểm, dựng nên một tượng đài về khí phách anh hùng của tổ trình sát mặt đường. Nhà văn đã lựa chọn ngôi kể thứ nhất, trao điểm nhìn cho nhân vật, để Phương Định tự kể, tự bộc lộ, đánh giá về mình, về đồng đội mình, khiến cho các nhân vật hiện lên hết sức chân thực, sinh động.

2. Trên đây, chúng tôi đã tiến hành phân tích những yếu tố hình thức để tạo thành cấu trúc văn bản *Những ngôi sao xa xôi*, từ đó nêu ra những

gợi ý cho việc đọc - hiểu TN này theo hướng TPH. Tuy nhiên, không phải lúc nào và với văn bản nào ta cũng phân tích đầy đủ các yếu tố trên. Đặc biệt với việc đọc - hiểu văn bản TN hiện đại trong nhà trường phổ thông thì vấn đề thời gian là hết sức quan trọng. Với một văn bản có độ dài 5-7 trang sách chỉ học trong 2 tiết, nên việc lựa chọn những yếu tố quan trọng, đặc sắc, thể hiện rõ ý đồ nghệ thuật của tác giả, thể hiện được nội dung, ý nghĩa của tác phẩm là điều cần thiết. Hơn thế, dù áp dụng phương pháp hình thức là chủ đạo thì việc đọc - hiểu TN hiện đại cũng không nên hoàn toàn loại bỏ phương pháp xã hội học, tức là những yếu tố ngoài văn bản như: tiểu sử nhà văn, hoàn cảnh sáng tác, nguyên mẫu nhân vật, tác dụng xã hội...

Với *Những ngôi sao xa xôi*, việc Lê Minh Khuê cũng là thanh niên xung phong trên tuyến đường Trường Sơn, việc tác phẩm ra đời trong bối cảnh lịch sử hết sức đặc biệt (năm 1971)... có ý nghĩa lớn chi phối đến quan niệm sáng tác, tư tưởng và cách nhìn nhận đời sống, con người của tác giả. Bởi vậy, khi đọc - hiểu TN hiện đại cũng cần lưu ý đến những yếu tố “ngoài văn bản” để giúp việc cảm hiểu văn bản được hoàn thiện hơn, sâu sắc hơn. □

(1) Nguyễn Văn Dân. **Phương pháp luận nghiên cứu văn học**. NXB Khoa học xã hội, H. 2004.

Tài liệu tham khảo

1. Lê Minh Khuê. **Những ngôi sao, trái đất, dòng sông**. NXB Phụ nữ, H. 2008.
2. Nguyễn Khắc Phi (tổng chủ biên). **Ngữ văn 9** (tập 2). NXB Giáo dục, H. 2008.
3. Trần Đình Sử. “Thi pháp học hiện đại trong nghiên cứu văn học ở Việt Nam thế kỉ XX”. Tạp chí *Nghiên cứu văn học*, số 2/2009.
4. Trần Đình Sử. *Văn bản văn học: ngôn từ, thông báo, ý nghĩa và những ngã đường đọc hiểu*. www.trandinhhsu.wordpress.com. 2013.

SUMMARY

For the recent 20 years, the spirit of poetics has been gradually absorbed in the curriculum, textbooks of Literature from high school to college or university. However, the application of the theory of poetics to comprehend texts, especially literary texts in secondary schools is relatively new. In this article, we conducted the reading - comprehension The distant stars (Le Minh Khue) - a typical work of prose during the period of resistance against the US - towards the poetics. That is to “read” (or analyze) the factors of major forms of writing, such as genre, iconic character, art space, art time, language, tone... so as to “understand” the content and meaning of the text. Hopefully, this technique suggests a new approach to the modern short stories at secondary schools in particular and prose works in the school in general.